

Fethedilen Bölgelerdeki Verimli Tarım Alanlarının Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi İslâm Fetihlerine Etkisi*

Fatih OĞUZAY**

Abstract

This article has been focused on the impact of agriculture and agricultural income in the Islamic conquest of Rashid Caliphs. Mesopotamia, Egypt, Syria was conquered as the more fertile areas compared to the Arabian Peninsula. Therefore the argument of orientalists claiming that seize these fertile areas was the purpose of the Islamic conquests were evaluated. The impact of fertile agricultural land on conquests, has tried to determine in an objective way.

Keywords: Rashid Caliphs, Islamic Conquests, Agriculture

Özet

Bu makalede, Hulefâ-yi Râşidîn dönemi İslâm fetihlerinde tarım alanları ve tarım gelirlerinin fetihlerin başarısına etkisi üzerinde durulmuştur. Arap Yarımadası'na kıyasla Mezopotamya, Mısır, Bilâdü'ş-Şam gibi çok daha verimli tarım alanlarının fethedilmesindeki amacın cihad değil de sırf bu verimli tarım alanlarını ele geçirmek olduğunu iddia eden oryantalistlerin görüşleri değerlendirilmiştir. Fethedilen bölgelerdeki tarım arazileri ve buralardan elde edilen çeşitli zenginliklerin fetihler üzerindeki etkisi, objektif bir şekilde tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hulefâ-yi Râşidîn, İslâm Fetihleri, Tarım

Giriş

Hız. Peygamber'in vefatından hemen sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde organize edilen İslâm fetihleri, tarihte eşine nadir rastlanır bir şekilde hızlı bir ilerleme göstermiş, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve bu topraklarda kalıcı olmuştur. Bu dönemde Irak, İran, Horasan, Azerbaycan, Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika fethedilmişti.¹ Hâlbuki bu fetihleri organize eden Müslüman Araplar, İslâm öncesinde kan davaları, ekonomik kaygılar ve nesep çekişmeleri gibi sebeplerle parçalanmış kabileler topluluğundan oluşmaktaydılar. Hicaz Arapları, Yarımada'nın kuzeyi ve güneyindeki ırkdaşları tarafından kurulan siyasi teşekküllerin benzeri bir devlet tecrübesine ve bu yapıyı ayakta tutacak olan hukuki, idari, siyasi ve askeri mekanizmalara da sahip değillerdi. Fakat İslâm'ın gelişinden kısa bir süre sonra

* Bu makale "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü" başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Arş. Gör. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Bkz. Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XII, 325-330.

Müslümanlar, çok güçlü ve azimli bir fetih organizasyonuna giriştiler. Daha da önemlisi dönemin iki büyük gücü olan Sâsânî ve Bizans imparatorluklarının sahip olduğu toprakları fethetmek suretiyle çok kısa bir zaman aralığında tarihe geçecek ender bir başarıya ulaştılar. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde aynı anda iki büyük cepheye hız kazanan İslâm fetihleri, doğrudan dönemin iki büyük gücü olan Bizans ve Sâsânî topraklarına yönelikti. Müslüman fâtipler, Sâsânîler'in sahip oldukları toprakları bütünüyle hâkimiyetleri altına alıp bu köklü devletin tarihteki varlığına son verdiler. Bizans'ın ise Suriye, Kudûs ve Mısır gibi çok değerli topraklarını İslâm hâkimiyetine kattılar. Sâsânî İmparatorluğu kısa süre içerisinde tarihe karıştığı gibi; Bizans İmparatorluğu ise Anadolu içlerine kadar geri çekilmek zorunda kaldı.²

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihleri ile İslâm hâkimiyetine alınan coğrafya Arap Yarımadası ile kıyaslandığında oldukça verimli tarım alanlarını, gelişmiş, mamur ve zengin beldeleri ihtiva etmekteydi. Dünyanın en verimli tarım alanlarına sahip olan bu coğrafyalardan elde edilen gelirler bilhassa Arap Yarımadası ile kıyaslandığında oldukça yüksekti. Tarım potansiyeli açısından çok verimli topraklara sahip olan Mezopotamya, Mısır, Suriye ve Cezire gibi bölgelerin³ tarih boyunca yoğun bir nüfusa ve büyük devletlere ev sahipliği yapması bu tarım alanlarının insanlık tarihi boyunca sağladığı maddi imkânların göstergesi niteliğindedir. Nitekim dünyanın en verimli bölgelerinden biri olan Mezopotamya'nın aynı zamanda "Medeniyetler Beşiği"⁴ olarak adlandırılması bunun ispatı niteliğindedir. Farklı medeniyetlerin doğmasına ve gelişmesine kaynaklık eden verimli bölgelerin İslâm hâkimiyetine dâhil edilmesiyle buralardan elde edilen kaynaklar, İslâm Medeniyetinin yükselmesinde en temel iktisadî altyapıyı oluşturmuştur.⁵

Dönemin Fetihlerini Maddi Unsurlara Dayandıran Bazı Oryantalist Görüşler

Söz konusu fetih hareketleriyle dünyanın en verimli tarım bölgelerinin Müslümanların eline geçmesi sebebiyle bazı oryantalistler, İslâm fetihlerinde dini unsurlardan ziyade maddi menfaatlerin etkin olduğunu iddia etmektedirler.⁶ Yani onlara göre İslâm fetihleri, başarısını Arapların dünyevi hürslerine borçluydu.⁷ Bu iddialara göre yağmacı bir karaktere sahip olan bedevi Arap kabileleri, İslâm ile bir araya gelmişler ve yağma hareketlerini hızlandırmışlardı. Fetih hareketlerine katılan askerlerin çoğunun ana gayesi de şehit olarak sonraki hayatta cennete girebilmek arzusu değil, mal ve mülk elde ederek daha konforlu bir yaşam temin edebilmektir. Bu hürs onları sürekli olarak daha verimli toprakları ve daha mamur bölgeleri işgal etmeye yönlendirmişti.⁸ Meselâ Hodgson'a göre, Müslümanların en önemli gelir kaynakları haline gelen ganimet gelirlerinin devamlılığını sağlamak, İslâm

² Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 142.

³ Bu bölgelerin tarımsal potansiyeli ve üretimi ile buralardan elde edilen gelirler için bkz. Oğuzay, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 114-153, 199-246.

⁴ Çağatay, *İslâm'dan Önce Arap Tarihi*, s. 1-6; Günaltay, *İslâm öncesi Arap Tarihi*, s. 32-33.

⁵ Bkz. Oğuzay, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 356, 357, 360.

⁶ Bu iddialara göre fetih hareketlerine katılan herkes İslâm dinini iyice hazmetmiş kimseler değildi. Ancak İslâm dininin ihtişamı gücüne katılıp ondan pay almak isteyen menfaatperest bir çoğunluk mevcuttu. Bkz. Bernard Lewis, *The Arabs in History*, s. 55-56.

⁷ Bu iddialar için bkz: Ahmet Turan Yüksel, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri", *SÜİFD*, sa. 6 (1996), s. 169-195.

⁸ İddialar için bkz. Hitti, *History of the Arabs*, s. 144; Lewis, *The Arabs in History*, s. 56-57; Malise Ruthven, *Historical Atlas of İslâm*, s. 28.

fetihlerinin sürdürülmesindeki temel motivasyon kaynaklarındandı.⁹ Caetani'nin iddialarına göre ise Araplar, yarımada artan kuraklık nedeniyle çektikleri maddi sıkıntıyı İslâm ile organize olarak aşmışlardı.¹⁰ İddiaların geneli maddi unsurlara dikkat çekmekle birlikte bir kısmı özellikle verimli tarım alanlarını ele geçirme arzusundan bahsetmektedirler. Buna ek olarak yukarıda bahsedildiği üzere, fethedilen bölgelerin maddi zenginlikleri de büyük oranda tarımsal verimliliğine dayanmaktaydı. Bu nedenle, tarım alanlarının İslâm fetihlerindeki motive edici rolünün tespiti önemlidir.

Bu iddiaların değerlendirmesine geçmeden önce Armstrong'un dikkat çektiği bir hususu zikretmek, oryantalistlerin İslâm fetihleri konusundaki şaşkınlıklarının ve ilgili iddialarının anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Ona göre, hor görülüp ezilerek sıkıntılara maruz bırakılan, çarmıha gerilen ve krallığının bu dünyada değil cennette olduğunu ifade eden bir dini lider algısına ve inancına sahip Hristiyan dünyasının, Hz. Muhammed'in zeki ve karizmatik bir lider olarak elde ettiği güç ve başarıyı anlaması ve kabullenmesi pek mümkün değildir.¹¹ Aynı şekilde ileride bahsedileceği üzere İslâm dininin Müslümanlara yüklediği "tebliğ", "cihad", "fetih", ve "İ'lâ-yi Kelimetullah" gibi kavramları anlayamayan bir zihniyetin, sonuçlarına bakarak İslâm fetihlerini maddi unsurlarla izaha kalkışması da tabii bir netice olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dönem Fetihlerinin Temel Dinamikleri ve Verimli Tarım Alanlarının Fetihlerdeki Rolü

Pek çok sebeple birlikte öncelikle İslâm fetihlerindeki esas motivasyonun dinî faktör olduğunu ifade etmek gerekir. Zira İslâm, bölgede daha önce siyasi bir birliktelik sağlayamamış olan insanları bir araya getirmiş ve bu güvensiz halklar topluluğundan birbirlerine sıkıca bağlı güçlü bir toplum inşa etmişti. İslâm öncesi Arap toplumunda insanların haklı da olsa, haksız da olsa yakınları ve yandaşları olan kabile mensuplarını gözetmesi anlamına gelen asabiyet¹² olgusu sebep olduğu kabileler arası kan davaları, çarpışmalar ve dolayısıyla toplumun parçalanmışlığı düşünüldüğünde, kabile taassubunu ortadan kaldırarak, İslâm kardeşliği ile ümmet anlayışını ihdas eden İslâm dininin ana etken olduğu net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.¹³

Müslümanlar, bir ümmet olmanın yanı sıra kendilerine yüklenen "cihad"¹⁴ misyonuyla İslâm'ın daha fazla kimseye ulaşması ve daha geniş coğrafyalara yayılması için sürekli bir çaba içerisinde olmaya sevk ediliyordu. Neticede bu amaç uğruna ölmek bile bir Müslüman için en güzel sondu.¹⁵ Bununla birlikte fiziksel, ruhsal, ahlaki ve entelektüel çaba anlamlarını ihtiva eden cihad, asla savaşmaktan

⁹ Hodgson, *İslâmın Serüveni*, I, 150; Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 13; Nitekim Sprenger, Nöldeke, Grime ve Sell gibi bazı oryantalistler, Hz. Peygamber'in Medine döneminde organize ettiği savaşların da ganimet elde etmek, Yahudiler'in sahip oldukları zenginlikleri ele geçirmek gibi maddi sebeplere dayandığını iddia etmektedirler. Bkz. Sarıçam, *İngiliz ve Alman Oyantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, s. 246-248.

¹⁰ Caetani, *İslâm Tarihi*, X, 113.

¹¹ Armstrong, Hz. Muhammed, s. 237.

¹² Asabiyet kavramı ve Arap toplumundaki etkisi için bkz: Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, s.17-56; Mustafa Çağrıncı, "Asabiyet", *DİA*, III, 453-455; Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 28-36.

¹³ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 22; Bu değişim ve İslâm kardeşliğinin inşası için bkz. Demircan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, s. 36-36.

¹⁴ Konuyla ilgili olarak bkz: Özel-Topaloğlu, "Cihad", *DİA*, VII, 527-534.

¹⁵ Bkz: Fahrettin Atar, "Şehid", *DİA*, XXXVIII, 428-431.

ibaret değildi. Bilakis savaş, ancak İslâm'ı insanlara iletmek ve mazlumların haklarını savunmak için kaçınılmaz olduğunda başvurulmuş bir yöntemdi.¹⁶ Bu düşünce ve inanç ile Müslümanlar, girdikleri fetih hareketlerinde düşmanlarının gücüne ve ordularının büyüklüğüne aldırılmadan samimiyetle cihad ettiler. Bu adanmışlıkları onlara büyük fetihlerin kapısını açtı. Fakat fetihlerde asıl maksat beldeleri kılıçla ele geçirmek değil, insanların kalbini ve zihinlerini İslâm'a açmak ve İslâm'ın insanlara ulaşmasına engel olan şartları ortadan kaldırmaktı. "İ'lâ-yi Kelimetullah" tabiriyle ifade edilen bu gaye, başarılı İslâm fetihlerinin temel amacını teşkil ediyordu.¹⁷

İslâm askerlerinin sahip olduğu cihad ruhu onları düşmanlarını katletmeye, mallarını ve topraklarını ele geçirmeye sevk eden bir unsur değildi. Bilakis onlar, savaş sonrası olduğu gibi savaş öncesinde de diplomasi yolunu tercih ediyorlardı. İslâm hâkimiyeti kabul edilmeyecek olursa savaş gerekli görülüyordu. Bununla birlikte savaş esnasında da amaç kan dökmek değil, mümkün olan en az çarpışma ile düşmana galip gelmek idi.¹⁸ Nitekim Muhammed Hamidullah'ın işaret ettiği gibi, Hz. Peygamber'in gazve ve seriyelerinde öldürülenlerin sayısı başka türlü izah edilemeyecek derecede azdı.¹⁹ Bütün Arap Yarımadası'nın İslâm hâkimiyetine alındığı düşünüldüğünde zikredilen rakamlar oldukça düşüktür.²⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in gazvelerinin yarısından fazlasında herhangi bir çarpışma ve savaş gerçekleşmeden hedefe ulaşılması²¹ savaşın ancak kaçınılmaz olduğunda kullanılan bir yöntem olduğunun göstergelerindedir. Diğer taraftan İslâm dininin dünyanın çeşitli bölgelerine hızla yayılması tamamıyla toprakların ele geçirilmesi yoluyla gerçekleşmiş değildi. Bazı oryantalistlerin de ifade ettiği üzere İslâm dininin tebliğinde ikna kabiliyeti yüksek, inançlı ve azimli tacirler ile gönüllü tebliğcilerin rolü oldukça büyüktü.²²

Konunun anlaşılması açısından Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihleriyle ilgili bazı örnekleri zikretmek faydalı olacaktır. Kâdisiye savaşı (15/636) öncesinde taraflar arasında görüşmeler yapılırken Müslümanların başkomutanı olan Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) tarafından İranlıların meşhur komutanı Rüstem'e elçi olarak gönderilen Muğire b. Şu'be (ö. 50/670) arasındaki diyalog İslâm fetihlerinin gerçek gayesini ortaya koymas bakımından kayda değerdir. Bilhassa fethedilen bölgelerdeki verimli tarım alanlarının bu fetihler üzerindeki etkisinin tespiti açısından oldukça önemlidir. Rüstem, Sâsânîler'in güç ve kudretinden, sahip oldukları zenginliklerden bahsetmiş buna karşın Arapların çok zayıf ve güçsüz olduklarını hatırlatarak çöl-çorak, verimsiz arazilerde kıtlık içerisinde yaşadıklarını dile getirmişti. Hatta Arapların bu saldırıları başlarına gelen bir kuraklıktan kaynaklanıyorsa onlara yardım edebileceklerini bildirip geri dönmelerini istemişti. Verdiği cevapta verimsiz bir

¹⁶ Armstrong, *Hiz. Muhammed*, s. 243-244.

¹⁷ Bkz. Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 24; Mustafa Fayda, "Fetih", *DİA*, XII, 467, 469; Akbaş, "Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebepler Üzerine", *DUIFD*, c. 10, sa. 2 (2008), ss. 104-108; Demirci, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", *MAUIBFD*, c. 1, sa. 1, (2014), s. 16.

¹⁸ Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşları*, s. 11-12; Balci, *İlk İslâm Fetihleri*, s. 342-354; Mahmudov, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, s. 449, 450.

¹⁹ Ona göre Hz. Peygamber, Medine döneminde, 9 gazve ve 38 seriyye tertip ettiği ve bunların bir kısmında çok büyük düşman ordularıyla karşılaştığı halde düşmanın toplam kaybı 216, Müslümanların ise 138 idi. Bkz. Hamidullah, *Hiz. Peygamberin Savaşları*, s. 11-13.

²⁰ Nitekim Hz. Peygamber'in savaşları üzerine yaptığı araştırmada Mahmudov, 29 gazve ve 91 seriyye olmak üzere 120 savaş organizasyonunda Müslümanların yaklaşık 340, düşmanın ise yaklaşık 800 kayıp verdiğini tespit etmektedir. Bkz. Mahmudov, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, s. 449-450.

²¹ Mahmudov, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, s. 450.

²² Bkz. Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 22.

arazide yaşadıklarını tasdik eden Muğîre, daha sonra içlerinden çıkan peygamberden ve onun kendilerine getirdiği dinden bahsedip Hz. Peygamber'in, insanları İslâm dinine çağırmayı kendilerine emrettiğini ve bu gayeyle cihad ettiklerini bildirmişti. Sonrasında ise maddi menfaatin değil dinî yükümlülüklerin esas olduğunu açıkça ortaya koyan sözleriyle "Müslüman olanlar bizimle aynı haklara sahip olurlar, olmayanlardan cizye istenir onu da vermezlerse kendileriyle savaşıılır." diyerek nihai mesajını vermişti.²³ Aynı şekilde Yermük savaşı (15/636) öncesinde askerlere hitab eden Halid b. Velid (ö. 21/642), ihlaslı olmalarını, Allah (c.c) rızası için gayret göstermelerini istemekteydi.²⁴ Ebû Ubeyde de (ö. 18/639) askerlerine hitab ederken "Allah'ın (c.c) dinine yardım edin ki, O (c.c) da size yardım etsin, ayaklarınızı sabit kılsın." diyordu.²⁵ Yani komutanlar, askerlerini bereketli Şam toprakları ya da ganimetleri ile teşvik etmiyorlar, aksine halis bir niyetle Allah (c.c) rızası için, İslâm dinini hakıyla tebliğ edebilmek gayesiyle cihad etmelerini istiyorlardı.

Yermük savaşı bütün şiddetiyle devam ederken kendilerinden çok daha büyük bir Bizans kuvvetiyle karşılaşmak İslâm ordusuna oldukça ağır gelmişti. Öyle ki Amr b. As (ö.43/664) ve Şurahbil b. Hasene (ö.18/639) gibi komutanlar bile geri çekilmek durumunda kaldıklarında hep tebliğ bilinciyle yeniden harekete geçmişler ve Allah'ın (c.c) yardımını talep ederek inançlarını tazelemişlerdi.²⁶ Zaten herhangi bir dünyevi amaç uğruna böylesine büyük ordulara karşı canını hiçe sayarak savaşmak, makul ve mümkün olamazdı. Nitekim Urve b. Zeyd el-Hayl, Nihavend savaşı (21/642) sonrasında bol miktarda mücevher ve benzeri ganimetler ele geçirildiğinde söylediği şiirinde dünyanın değersiz olduğunu, Allah için dünyadan yüz çevirdiklerini, asıl maksatlarının servet elde etmek olmadığını zira ölümün yakın olduğunu ifade ederek, İslâm fetihlerinin gerçek gayesini ortaya koymaktaydı.²⁷

Fethedilen Bölgelerdeki Tarım Arazilerine ve Çiftçilere Uygulanan Politikaların İslâm Fetihlerine Katkısı

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere ilk fetihlerde ana motivasyon maddi değil, dini idi. Bununla birlikte maddi zenginliklerin kaynağı olan tarım alanlarının hem Müslümanlar üzerinde hem de İslâm hakimiyetini tercih eden bölge halkları nezdinde etkili olduğu da görülmektedir. Bizans ve Sâsânî hâkimiyetindeki bu verimli coğrafyalarda yaşayan topluluklar, yıllardır süregelen savaşların etkisiyle madden ve manen bunalmış durumdaydılar. Bu savaşlar devletlerin, kendi halklarına ve kontrolleri altındaki bütün bölgelere daha ağır vergiler yüklemelerine, vergi tahsili konusunda daha katı politikalar izlemelerine yol açmıştı. Ayrıca, çiftçiler asker temini için topraklarından koparılıp cephelere sürülüyordu. Dolayısıyla sürekli savaş hali halkı oldukça yormuş ve yıpratmıştı.²⁸ Bu nedenlerle İslâm hâkimiyeti onlar için güven ve huzur ortamını temin eden bir kurtuluş yoluydu. Diğer taraftan

²³ Dineverî, *el-Ahbâru't-Trvâl*, s. 120-121.

²⁴ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, III, 395; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, II, 259; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 553.

²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 554, 558.

²⁶ Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, III, 397; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 560, 565.

²⁷ Dineverî, *el-Ahbâru't-Trvâl*, s. 138.

²⁸ Bu topluluklara kendi devletlerinde uygulanan dini baskılar için bkz. Osman Gürbüz, "Bizans ve Sâsânîlerdeki Dini Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri", *DBAAD*, sa. VII (2007), s. 1; Ayrıca bkz. Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *UÜİFD*, c. 1, sa. 2 (2001), ss. 152-158; Mehmet Azimli, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Değerlendirmeler", *İSTEM*, sa. 6 (2005), s. 183, 185.

İslâm öncesinde Irak, Suriye ve Yemen gibi tarım bölgelerinde çiftçiler tam anlamıyla sömürülüyor ve hatta köleleştiriliyordu.²⁹ Müslümanlar ise, fethettikleri bölge insanlarına iyi davranıyorlar ve önceki devletlerin tahsil ettiği daha az bir vergi talep ediyorlardı. Ayrıca İslâm farklı unsurlara diğer devletlerin göstermediği bir nitelikte hoşgörü ile bakıyor onların temel hak ve hürriyetlerine saygı duyuyordu.³⁰ Bugün bile yüzyıllardır İslâm'ın hâkim olduğu topraklarda, hala Hristiyan ve Yahudilerin varlığını sürdürüyor olması bu durumun göstergelerindedir.³¹

Müslümanların sağladıkları güven ortamı ve istikrarlı politikaları verimli tarım topraklarının işletilmesi açısından bölge halkına daha cazip imkânlar sunmuştu. Bölgedeki dihkânların³² kölesi statüsünde varlıklarını sürdüren çiftçiler, İslâm hâkimiyetinde özgürlüklerine kavuşmuşlardı. Onlar esir alınmamış veya köleleştirilmemişti. Fetihler esnasında Müslümanların esir aldığı çiftçiler, Hz. Ömer tarafından serbest bırakılarak topraklarında özgürce çalışmaları sağlanmıştı. Meselâ Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Sevâd bölgesinde esir aldığı ve Hz. Ömer'in serbest bırakılması emrettiği çiftçilerin sayısı 100.000 civarındaydı.³³ Ehvaz'ın Menâzir beldesi de savaş yoluyla fethedildi. Müslümanlar savaş sonunda düşmanlarını esir alınca Halife burada da duruma müdahale ederek alınan esirlerin serbest bırakılmasını emretti. ³⁴ Erdeşir bölgesindeki Şiraz halkına da aynı şekilde harac ve cizye karşılığında zimmî statüsü verilmiş ayrıca şehri terk etmek isteyenlere müsaade edilerek kimsenin öldürülmeyeceği veya esir alınmayacağı teminatı verilmişti.³⁵

Örneklerden de anlaşılacağı üzere bölge fetihleri esnasında, Hz. Ömer'in genel politikası olarak, ister barış yoluyla olsun ister savaş yoluyla olsun ele geçirilen yerlerden, insanların sürülmesi veya esir alınarak köleleştirilmesi söz konusu değildi. Onların ve gelecek nesillerinin köleleştirilerek bu topraklarda çalıştırılmasına müsaade edilmemişti. Onlar toprakları üzerlerinde eskisi gibi bırakılarak kendilerine zimmî statüsü verilmiş ve karşılığında tarım gelirlerinden alınan vergiler de bütün vatandaşların hizmetine kullanılmıştı.³⁶ Bununla birlikte ifade etmek gerekir ki Hz. Osman döneminde bilhassa İslâm hâkimiyetini kabul etmeyip isyanlara kalkışan bölgelerde asilerin sindirilmesi için sert tedbirler alınmıştı. Savaşanların esir alındığı ve öldürüldüğü bu örnekler genelde tarım hayatının oldukça zayıf olduğu Horasan³⁷ gibi bölgelerde gözlenmektedir. Büyük oranda çiftçilikle meşgul olmayan bu kesimlerin daha ziyade bedevi ve savaşçı bir tabiata sahip oldukları düşünüldüğünde uygulamanın çiftçilerle ilgili olmadığı görülmektedir.³⁸

²⁹ Durî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 20, 36.

³⁰ Lewis, *The Arabs in History*, s. 57-58; Bkz. Durant, *İslâm Medeniyeti*, s. 56; Öztürk, "Hristiyan Yazarlardan Mari'ye Göre Müslümanların Hoşgörülü Yönetimine Örnekler", *SÜİFD*, sa. 5 (2002), s. 87-95.

³¹ Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, s. 78-79; Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, s. 711-718; Arslantaş, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, s. 43-45.

³² Sâsânîler'in hâkim olduğu coğrafyada bir veya birkaç köyün idaresinden sorumlu soylular sınıfını ifade eden bir tabir. Dihkanlar, kontrolleri altındaki köylerin bütün vergilerini devlet adına toplarken kendileri de bu yolla servet ve güç elde etmekteydiler. Bkz. Sümer, "Dihkan", *DİA*, IX, 289.

³³ Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, II, 356; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 5.

³⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 532.

³⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 546-547.

³⁶ Bu konuyla ilgili detaylar için bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 110-118; Yahya b. Adem, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 40-42; İbn Zenceveyh, *Emvâl*, s. 182; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 370-375; Ayrıca bkz. Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, s. 26-36, 132; Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 128-135.

³⁷ Bkz. Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 186-190.

³⁸ Bazı örnekler için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 569.

Fethedilen verimli bölgelerdeki çiftçilerin arazileri asla ellerinden alınıp Müslümanlara verilmemişti. Herhangi bir şekilde bu amaçla yerlerinden sürülmemiş veya baskıya tabi tutulmamışlardı. Nitekim ele geçirilen en verimli bölge olan Sevâd arazileri askerlerin taleplerine rağmen Müslümanlar arasında taksim edilmemişti. Gayr-i Müslim çiftçiler topraklarında bırakılarak ödeyecekleri vergi karşılığında her türlü temel hak ve hürriyetleri garanti edilmişti.³⁹ Vergilerini devlete ödeyen hür vatandaşlar olarak, sahip oldukları topraklar üzerinde yaşamlarını sürdürecektlerdi. Tarım alanlarını daha verimli işletebilmeleri için gereken her türlü destek de bizzat İslâm Devleti tarafından sağlanmaya başlamıştı. Hatta sulama kanalları açmak gibi islah çalışmaları yapılması devletin görevleri arasında addedilmekteydi.⁴⁰ İslâm öncesinde kendi hallerine terkedilen çiftler aradıkları maddi desteği İslâm hâkimiyetinde bulmuşlardı. İdarecilere gelerek kanalların kazılması gibi çeşitli taleplerde bulunabiliyorlardı.⁴¹ Bütün bunlar bölge halklarının İslâm hâkimiyetini benimsemesini kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla ifade etmek gerekir ki fethedilen tarım alanlarında Müslümanların izledikleri politikaların İslâm fetihlerine olumlu etkisi olmuştur.

Fethedilen Verimli Tarım Alanlarının Müslümanlar Üzerindeki Etkisi

Diğer taraftan bu bereketli topraklar, çöl kuşağından gelen Müslüman Arapların da ilgisini çekmişti. Zira Arap Yarımadası içerisinde sayıları hızla artan Müslümanlar için yaşam şartları gittikçe zorlaşmaktaydı. Öte yandan fethedilen yeni bölgelerin sahip olduğu verimli topraklardan ve buralardaki zenginliklerden haberdar olmaya başlamışlardı. Verimli tarım alanlarının kazanılması bilhassa seferlere katılan İslâm dinini henüz yeterince benimseyememiş askerler üzerinde önemli etkileri olmuştur.⁴² Zira fetihlerden sonra Müslümanların bu bölgelere göçmelerini de sadece devlet politikasıyla açıklamak yeterli olmayacaktır. Devlet tarafından fethedilen bölgelerdeki sahihsiz/mevât arazilere iskân edilen askerlerin⁴³ ve yeni kurulan şehirlere yerleştirilen Müslümanların⁴⁴ yanı sıra kendi imkânlarıyla bu yeni bölgelere gelip ailesiyle, kabilesiyle yerleşen veya idarecilerden bu tür taleplerde bulunan Müslümanların sayısı da az değildi. Öyle ki, Arap Yarımadası'nın en verimli bölgelerinde yaşayan Müslümanlar dahi, daha verimli, iklimi ılımlı ve suları bol olan Irak, Şam, Mısır ve Cezîre bölgelerine göç ettiler. Meselâ Yemen, Tâif, Hadramevt, Yemâme ve Uman gibi beldelerden Müslümanlar, Halife Osman'a gelerek hicret niyetinde olduklarını ifade etmişlerdi. Hz. Osman da onların Arap Yarımadası'ndaki topraklarını satın alarak Müslümanların sayfiyesi yapmış ve kendilerini Irak, İran, Cezîre ve Şam bölgelerine iskân etmişti.⁴⁵

³⁹ Bu konuyla ilgili detaylar için bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 110-118; Yahya b. Adem, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 40-42; İbn Zenceveyh, *Emvâl*, s. 182; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 370-375; Ayrıca bkz. Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, s. 26-36, 132; Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 128-135.

⁴⁰ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 263-264; Fetihlerden hemen sonra bölgedeki çiftçilere destek amacıyla açılan kanallar için bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 496-497, 551-553; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 53.

⁴¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 383.

⁴² Bkz. Demirci, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", *MAÜİBFD*, c. 1, Sa. 1, (2014), s. 15-16.

⁴³ Fethedilen bölgelerde yapılan iskân faaliyetleri için bkz. Yüksel, Ahmet Turan, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *SÜİFD*, sa. 9 (2000), ss. 45-53; Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 307-310.

⁴⁴ Fethedilen bölgelerde kurulan şehirlerin iskânı için bkz. Yüksel, Ahmet Turan, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *SÜİFD*, sa. 9 (2000), ss. 53-57.

⁴⁵ İbn Zenceveyh, *Emvâl*, s. 620-621.

Söz konusu ilgiyi anlayabilmek için Arapların suya ve yeşile duydukları hasret de göz önünde bulundurulması gereken bir olgudur. Öte yandan elde edilecek olan bu maddi unsurlar, yeni Müslüman olmuş ve İslâm'ı henüz yeterince sindirememiş kitleler üzerinde daha fazla etkili olmuştur.⁴⁶ Nitekim bereketli tarım alanlarının, askerlerin motivasyonunu arttırmak amacıyla kullanıldığı bazı örneklerle de rastlamaktayız. Hz. Ömer, Müslümanları Irak bölgesine cihada çağırırken istediği karşılığı alamamıştı. Müslümanlar için Sâsânîlere karşı üstelik onların kendi topraklarında savaşmak kolay göze alınacak gibi değildi. İşte bu esnada Müslümanlar cihada teşvik edilirken Irak bölgesinin zenginliklerinden de bahsedildiği görülmektedir.⁴⁷ Bu sırada Cerîr b. Abdullah el-Becelî, fethettiği bölgelerin dörtte birinin kendisine ve kabilesine bırakılması şartıyla bölgeye yönelmek için izin istedi. Halife bu teklifi kabul etti. Bir diğer anlatıma göre Halife ona Kûfe tarafına yürümesi şartıyla ganimetlerin beşte biri devlet adına alındıktan sonra kalanın üçte birini teklif etti ve o da bunu kabul etti. Neticede vuku bulan Nuhaile (14/635) savaşında Müslümanlar galip geldiler ve bundan sonra pek çok beldeyi de hâkimiyetleri altına aldılar.⁴⁸ Cerîr b. Abdullah el-Becelî, düşmanla vuruşurken askerlerini motive etmek için bu savaşın kazanılması durumunda daha önce hiçbir Arap'a nasip olmayan güzellikte ganimetlerin kendilerinin eline geçeceğini hatırlatmaktaydı.⁴⁹ Burada bahsi geçen ganimetler, Hz. Ömer'in bir kısmını onlara taksim edeceği sözünü verdiği tarım alanlarıydı. Bu topraklar çöl ikliminden gelen Araplar için adeta cennet güzellğinde olan Sevâd arazileriydi.

Verimli tarım arazilerine sahip olma arzusunun İslâm askerleri üzerinde oynadığı rol, fetihlerin hemen ardından yaşanan bazı tartışmalarda da kendini göstermektedir. Her ne kadar asıl amaçları bu olmasa da askerler, fethettikleri tarım alanlarının üzerindeki çiftçilerle birlikte ganimet hükmü gereğince kendilerine taksim edilmesini beklemekteydiler. Nitekim onlara göre bu konudaki uygulama ayet ve sünnet ile sabit olduğu için bu onların en tabi haklarıydı.⁵⁰

Verimli toprakları ve gür bitki örtüsüyle Müslüman askerleri hayrete düşüren Sevâd⁵¹ toprakları fethedildiğinde ganimet hakkının kendilerine ait olduğunu düşünen askerler, başkomutanları Sa'd b. Ebî Vakkâs'a baskı yapmaya başladılar. Sa'd üzerindeki bu baskıyı halifeye bildirdi. Halife bu konuyu istişareye açtı. Acele etmeksizin sağlıklı bir karar vermek istiyordu. Müslümanların çoğu ayet

⁴⁶ Balcı, *İlk İslâm Fetihleri*, s. 321-330; Demirci, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", *MAÜİBFD*, c. 1, Sa. 1, (2014), s. 15-16.

⁴⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 350; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 591.

⁴⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 351-356; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, I, 529-531; İbn Abdülber, *el-İstî'ab fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, I, 475.

⁴⁹ O, askerlerine hitab ederken şahadetle gelecek olan cenneti veya zafer sonucu ele geçirilecek olan cennet vâri bu toprakları kastederek "düşmanınızla bu iki güzellikten birini elde etmek için savaşın" diyordu. Bkz. Dineverî, *Ahbârü't-Tıval*, s. 114-115.

⁵⁰ Hz. Peygamber Enfal Sûresi 41. ayete uygun olarak savaş yoluyla fethedilen Hayber topraklarının beşte birlik kısmı olan humusu beytü'l-mâl için ayırdıktan sonra kalan kısmını askerler arasında paylaştırmıştı. Böylece Hayber'de savaş yoluyla fethedilen toprakların beşte dördü Müslümanların şahsi mülkiyetlerine geçmiş oldu. Bkz. İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-Kübrâ*, II, 107-108; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 181-182.

⁵¹ Fetihlerden sonra bu verimli topraklar için "Sevâd" (kara/siyah) tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bölgenin bereketli toprakları üzerinde görülen gür bitki örtüsünün koyu yeşil görüntüsünden hareketle bu isim verilirdi bilinmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, "Sevâd", *Mu'cemu'l-Büldân*, III, 272-273; Nitekim Mâverdi, Hz. Ömer döneminde Irak bölgesini fetheden Müslümanların adetleri olduğu üzere koyu yeşili siyah tabiriyle ifade ettiklerini ve daha önce hiç görmedikleri gür bir bitki örtüsüyle burada karşılaştıklarında şaşkınlık ve hayretlerini de ifade etmek üzere Irak'ın bu bölgesine "Sevâd" dediklerini anlatmaktadır. Bkz. Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s. 223.

ve sünnetle sabit olduğu için bu toprakların ganimet olarak gâzilere dağıtılması gerektiğini savunurken Hz. Ömer, bu konuda temkinliydi. Bu uygulamanın ümmetin geneline değil, sadece bir kısmına fayda sağlayacağını düşünüyordu. Zira bu durumda, bereketli topraklara sahip uçsuz bucaksız Sevâd arazileri belirli bir kesimin eline geçecek ve onların aşırı zenginliğine vesile olurken diğer Müslümanlar bu gelirden pay alamayacaktı. Ayrıca burada yaşayan gayr-i Müslim halk da köle statüsündeki işçiler olarak toprak sahipleri için çalışacaktı. Bütün bu olumsuz sonuçların farkında olan Halife, İslâm devletinin ve vatandaşlarının genel menfaatini düşünerek aceleci davranmamıştı. Hz. Ali'nin teklifi ile bu insanları köleleştirip askerler arasında ganimet olarak dağıtmak yerine, topraklarında eski halleri üzere serbest bırakıp, karşılığında cizye ve harac almayı uygun buldu. Böylece henüz dünyaya gelmemiş Müslüman nesillerin dahi bu paydan hissedar olmaları sağlandı. Sevâd halkı zımmî statüsüne alınarak kendilerine cizye, topraklarına da harac vergisi konuldu.⁵² Aynı durum bereketli Mısır toprakları fethedildiğinde de yaşanmıştı. Fetihden sonra askerler elde ettikleri bu toprakların ganimet hükmüncü kendilerine dağıtılması için komutanları Amr b. Âs'a baskı yapmaya başlamışlardı. Savaşta etkin rol alan Zübeyr b. Avvâm da bu görüşteydi ve bizzat Amr'a baskı yapanlar arasındaydı. Ancak tecrübeli komutan durumu halifeye arz etmiş ve ondan gelen emir ile savaş yoluyla fethedilen bu toprakları sulh arazileri gibi eski sahiplerine bırakmıştı.⁵³ Fethedilen toprakların fatihler arasında dağıtılmaması, Hz. Ömer'in Irak, Suriye ve Mısır'da uyguladığı genel bir politikaydı. Böylece toplumun genel menfaati düşünülmüş olmakla birlikte askerlerin orduyu terk edip çiftçiliğe geçiş yapmaları da önlenmiş oluyordu.⁵⁴

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Müslüman askerler fethettikleri bölgelerin verimliliğine hayran kalmışlardı. Hz. Peygamber'in uygulamasında olduğu gibi savaş yoluyla fethettikleri bu bereketli tarım alanlarının kendilerine taksim edilmesini istiyorlardı. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki bu asla İslâm fetihlerinin asıl gayelerinden biri olarak gösterilemez. Zira öyle olsaydı toprakların ganimet hükmünden çıkarılıp eski sahiplerine bırakılmasından sonra Müslümanların cihaddan geri kalmaları ve dolayısıyla İslâm fetihlerinin yavaşlaması gerekirdi. Ancak onlar, yukarıda zikredildiği gibi Hz. Ömer'in ve komutanların dikkat çektiği üzere, dünyalık elde etmek amacıyla değil İslâm dinini tebliğ için cihad ettiklerini hatırlayarak fetihlere devam etmişlerdi. Bu bölgelerin zenginlikleri tabii olarak Müslümanların ilgisini çekmekle birlikte yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere İslâm Fethilerinin ana gayesini maddi unsurlarla izah etmek oldukça sığ ve ön yargılı bir bakış açısının ürünüdür. Irak, Suriye ve Mısır gibi verimli bölgelerin Müslümanların hâkimiyetine alınması sonucu ganimet ya da vergi yoluyla bu topraklardan elde edilen zenginlikler, İslâm fetihlerinin amacı değil sonucu olmuştur.⁵⁵

⁵² Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 110-118; Yahya b. Adem, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 40-42; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 370- 375; Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, I, 297-298; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, s. 26-36, 132; Ravza, *Devrü'l-Arab fi Tatvîri'z-Ziraa fi'l-Irak*, s. 108-110; Demirci, "Sevâd", *DİA*, XXXVI, 577.

⁵³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 143; İbn Zenceveyh, *Emvâl*, s. 183-184; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Magrib*, s. 123-132; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 306; Taberî, *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, IV, 106-109.

⁵⁴ Ravza, *Devrü'l-Arab fi Tatvîri'z-Ziraa fi'l-Irak*, s. 112-113.

⁵⁵ Balcı, *İlk İslâm Fetihleri*, s. 329; Hizmetli, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları Sebepleri ve Sonuçları", *AÜİFD*, XXXIX, 40-41; Bkz. Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Değerlendirmeler", *İSTEM*, y. 3, sa. 6, s. 186.

Bütün bunlarla birlikte ifade etmek gerekir ki Müslümanlar fethettikleri bölgelerdeki tarım arazilerini bütünüyle eski sahiplerine terk edip tarım faaliyetlerine ilgisiz kalmadılar. Bahsi geçtiği üzere çeşitli meşru yollarla buralardan araziler edindiler. Sahipsiz arazilere, yeni kurulan şehirlere iskân edildiler. Kendi imkânlarıyla göçüp yerleştiler. Zaman içerisinde fethedilen bölgelerdeki Müslümanların sayısı hızla arttı. Dolayısıyla bu yeni bölgelerde çiftçiliği öğrenip bu alanda ilerlediler. Diğer taraftan İslâm devleti de bu coğrafyalardaki zenginliklerin ve iktisadi hayatın temelini oluşturan tarım işlerine ilk andan itibaren önem verdi. Fetihlerin hemen ardından çiftçilerin sayılması, tarım alanlarının ölçülmesi⁵⁶ ve adil bir vergi sisteminin oluşturulmasına yönelik çabaların⁵⁷ yanı sıra ihyâ, iktâ, iskân,⁵⁸ kanalların kazılması, toprakların ıslahı gibi mevzuların detayları ile düzenlenmesi idarecilerin tarım faaliyetlerine ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Öte yandan İslâm hâkimiyetinin hızlı bir şekilde farklı tarım kültürlerine sahip olan geniş bir coğrafyaya yayılması, bitki türlerinin ve tarım kültürlerinin bölgeler arası transferini sağlamış ve dünya tarihinde, kıtaların keşfi ile ortaya çıkan bitki türleri ve tarım kültürü transferinin bir benzerine sebep olmuştur.⁵⁹ İslâm dünyasında tarım alanında elde edilen başarılar, sonraki dönemlerde Müslümanların ilerleyişi ile Avrupa'ya kadar taşınmış ve Avrupa tarım kültürüne etki etmiştir.⁶⁰ İslâm fetihleri ile başlayan süreçte tarım alanında yaşanan bu gelişmeler dünya tarım tarihi açısından da oldukça önemlidir. Nitekim batılı araştırmacılar bu gelişmeyi ifade etmek üzere "Arap Tarım Devrimi",⁶¹ "İslâm Tarım Devrimi"⁶² gibi ifadeler kullanmaktadırlar.

Sonuç

Sonuç olarak ifade etmek gerekir ki Hulefâ-yi Râşidîn dönemi İslâm fetihlerinin ana gayesi bu yeni dini insanlara iletmektir. "İlâ-yi Kelimetullah" tabiriyle ifade edilen bu gaye İslâm'ın Müslümanlara yüklediği dini bir görevdir. Dolayısıyla bu hususu göz ardı ederek başarılı İslâm fetihlerinin temelinde maddi amaçlar aramak yetersiz bir izah olacaktır. Ayrıca Sâsânî ve Bizans topraklarına akınlar yapmak ve dönemin en büyük ordularıyla aynı anda mücadeleye girmek verimli tarım alanlarını ve sağladıkları zenginlikleri elde etmek gibi dünyevi amaçlarla izahı mümkün olmayan bir tablodur. Bilhassa Müslüman Arapların İslâm öncesi zayıflığı, parçalanmışlığı, herhangi bir devlete ve askeri sisteme sahip olmamaları göz önüne alındığında, maddi amaçlarla dönemin iki büyük gücüne karşı aynı dönemde harekete geçmelerinin imkânsızlığı ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte Bizans ve Sâsânî hâkimiyetindeki çiftçilerin maruz kaldığı sıkıntılara karşın Müslümanların fethettikleri bölgelerde onlara sağladıkları

⁵⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 377-378; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 14-15; Makdisî, *Ahşenü't-Tekâsîm*, s. 133.

⁵⁷ Örneğin Sevâd bölgesinin ölçülmesi ve vergilendirilmesi için bkz. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 136-137; Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 375, 379; Ebû Ubeyd, *Emvâl*, s. 146-150. Ayrıca bkz. Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 147-153.

⁵⁸ Oğuzay, *Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü*, s. 301-310.

⁵⁹ Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, s. 91-98; "The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion 700-1100", *The Journal of Economy*, Vol. 34, No. 1, s. 10. Bu bitki türleri için bkz. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, s. 9-76; Ravza, *Devrü'l-Arab fi Tavoiri'z-Ziraa fi'l-Irak*, s. 17-18.

⁶⁰ Bkz. Idrisi, "The Muslim Agricultural Revolution and Its Influence on Europa", *FSTC*, s. 2-19.

⁶¹ Watson, "The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion 700-1100", *The Journal of Economy*, Vol. 34, No. 1, s. 8.

⁶² Idrisi, "The Muslim Agricultural Revolution and Its Influence on Europa", *FSTC*, s. 2.

imkânlar İslâm fetihlerine olumlu katkılar yapmıştır. Öte yandan daha önce görmedikleri kadar verimli tarım arazilerinin yer aldığı bölgeler Müslümanların da ilgisini çekmişti. Zira Arap Yarımadası'ndan gelen bu insanlar için, uçsuz bucaksız yemyeşil topraklar ve alabildiğince uzayan bereketli nehirler göz ardı edilemeyecek kadar cazipti. Nitekim bazı örneklerde görüldüğü gibi Hz. Ömer'in yanı sıra cephelerdeki komutanlar da askerlerin motivasyonunu arttırmak için elde edilecek olan bu güzelliklere dikkat çekmekte ve kendilerine düşecek olan payı hatırlatmaktaydılar. Buna ek olarak Irak ve Mısır fetihlerinde olduğu gibi askerlerin, fethettikleri toprakların beşte dördünün ganimet hükmü gereği kendilerine taksim edilmesi konusundaki ısrarları da tarım alanlarının Müslümanlar üzerindeki etkisini göstermektedir. Ancak Hz. Ömer'in bu arazileri askerlere dağıtmayıp haraç vergisi karşılığında üzerindeki çiftçilere bırakması, asıl gayenin bu tarım alanlarını ele geçirmek olmadığını kanıtlar mahiyetindedir. Bu araziler her ne kadar İslâm devletinin hâkimiyetine alınmış olsa da üzerindeki çiftçilere bırakılmıştı. Şayet bu verimli tarım arazileri Müslümanların asıl hedefi olsaydı fethedildikten sonra bütün bu topraklar Müslümanlara dağıtılır üzerindeki çiftçiler de onların köleleri olarak nesiller boyunca çalıştırılırdı. Hatta sırf topraklarına el koymak için çiftçiler öldürülebilir veya bu arazilerden sürülürdü. Öte yandan cihada iştirak eden Müslüman askerlerin asıl hedefi bu tarım arazilerinden pay alabilmek olsaydı Mısır ve Irak fetihlerinde olduğu gibi topraklar kendilerine taksim edilmediğinde cihaddan geri kalmaları gerekirdi. Verimli arazilerin askerlere dağıtılmadığını gören Müslümanlar orduya katılmaz ve seferler durma noktasına gelirdi. Yine şayet fetihlerin amacı bereketli tarım topraklarını ele geçirmek olsaydı İslâm fetihleri verimli coğrafyalar üzerinde yoğunlaşırdı. Bilhassa Irak, Suriye ve Mısır fetihleri Müslümanlar için yeterli olurdu. Arap Yarımadası'nın verimsiz bölgelerinden İfrikiye, Horasan, İrmîniye ve Azerbaycan topraklarına kadar akınlar yapmak anlamlı olmazdı.

Netice olarak ifade etmek gerekir ki dünyanın en verimli tarım alanlarının Müslümanların hâkimiyetine geçmesi, dinî bir vecibe olarak gördükleri ve başarıyla organize ettikleri fetih hareketlerinin sonuçlarından biri olmuştur.

Kaynakça

Akbaş, Mehmet, "Suriye Fetihlerinde Müslümanları Başarıya Götüren Sebep Üzerine", *DÜİFD*, Cilt 10, sa. 2 (2008), ss. 101-121.

Apak, Adem, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, Düşünce Yayınevi, İstanbul 2004.

_____, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *UÜİFD*, Cilt 1 O, Sayı: 2 (2001), ss. 145-159.

Armstrong, Karen, *İslâm Peygamberinin Biyografisi Hz. Muhammed*, trc. Selim Yeniçeri, Koridor Yayıncılık, İstanbul 2005.

Arnold, Thomas Walker, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, trc. Bekir Yıldırım-Cenker İlker Polat, İnkilâb Yayınları, İstanbul 2007.

Arsıntaş, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İFAV, İstanbul 2009.

Atar, Fahrettin, "Şehid", *DİA*, XXXVIII, 428-431

Azimli, Mehmet, "Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebep Üzerine Değerlendirmeler", *İSTEM*, y. 3, sa. 6 (2005) ss. 177-193.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm I-XVIII*, Thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut (t.y.)

Balcı, İsrâfil, *İlk İslâm Fetihleri Savaş-Barış İlişkisi*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ ve Ömer Enis et-Tabbâ, Müessesetü'l Maarif, Beyrut, 1987.

Caetani, Leon, *İslâm Tarihi I-X*, trc. Hüseyin Cahid, Tanin Matbaası, İstanbul 1927.

Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, AÜİF Yayınları, Ankara 1963.

Çağrıncı, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, III, 453-455.

Demircan, Adnan, *Kabile Topluluklarından Akide Toplumuna*, Beyan Yayınları, İstanbul 2009.

Demirci, Abdurrahman, "Hz. Ebû Bekir'in Fetih Anlayışı", *MAÜİBFD*, c. 1, sa. 1, (2014), s. 16.

Demirci, Mustafa, "Sevâd", *DİA*, XXXVI, 575-578.

Dineverî, Ebî Hanîfe Ahmed b. Dâvud (ö. 282/895), *el-Ahbâru't-Tvâil*, thk. Abdulmun'im Amir, İdâretü'l Ammeti li's-Sekâfe, t.y.

Durî, Abdülaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.

Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm el-Herevi el-Ezdi Ebû Ubeyd (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed İmâre, Dârü's-Şürûk, Kahire 1989/1409.

Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensâri el-Kûfi (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harac*, trc. Ali Özek, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1973.

Fayda, Mustafa, "Fetih", *DİA*, XII, 467-470.

_____, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XII, 325-338.

_____, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İFAV, İstanbul 1989.

Günaltay, Şemsettin, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, sad. M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.

Gürbüz, Osman, "Bizans ve Sâsânîlerdeki Dinî Baskıların İlk Dönem İslâm Fetihlerine Etkileri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII (2007), sayı: 1.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybani Halife b. Hayyat, (ö. 240/854), *Tarih*; thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Daru Taybe, Riyad 1985.

Hamidullah, Muhammed, *Hz. Peygamberin Savaşları*, trc. Nazire Erinç Yurter, Acar Matbaacılık, y.y, t.y.

Hitti, Philip K., *History of the Arabs From the Earliest Time to the Present*, Tenth Edition, Macmillan Education LTD, London 1970.

Hizmetli, Sabri, "Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları Sebepleri ve Sonuçları", *AÜİFD*, XXXIX, ss. 27-54.

Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni I-III*, trc. Metin Karabaşoğlu ve dğr., İz Yayıncılık, İstanbul 1995.

İdrisi, Zohor, "The Müslim Agricultural Revolution and its Influence on Europa" *Foundation for Science Technology and Civilisation* (June 2005), Edt. Lamaan Ball, Manchester, ss. 2-19.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb I-VIII*, thk. Ali Muhammed Bicavi, Beyrut 1412.

İbn Hurdazbih, Ebî Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih (ö. 300/913), *el-Masâlik ve'l-Memâlik*, ed. Michael Jan De Goeje, E. J. Brill, Leiden 1889.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddîn İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr el-Kureşî ed-Dimeşki (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihaye I-XXI*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, Cize 1997-1999.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî (ö. 230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ I-X*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 2001.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemerî (ö. 262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbaru'l-Medîneti'l-Münevvere I-IV*, nşr. Fehim Muhammed Şeltut, Dâru'l-İsfahani, Cidde 1973.

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 257/871), *Fütuhu Mısır ve'l-Magrib*, thk. Abdülmüt'im Amir, Kahire 2001.

İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Ezdi (ö. 251/865), *Kitâbu'l-Envâl I-II*, thk. Şakir Zib Feyyaz, Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1986/1406.

İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe I-VIII*, thk. Ali Muhammed Muavviz ve Adil Ahmed Abdülmevcud, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y.

_____, *el-Kâmil Fî't-Târîh I-XI*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987/1407.

Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford Universty Press, New York 1993.

Mahmudov, Elşad, *Sebepe ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Oğuzay, Fatih, Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Tarım Kültürü, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

Özel, Ahmet-Bekir Topaloğlu, "Cihad", *DİA*, VII, 527-534.

Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.

_____, "Hristiyan Yazarlardan Mari'ye Göre Müslümanların Hoşgörülül Yönetimine Örnekler", *SÜİFD*, sa. 5 (2002), ss. 87-95.

Ravza, Sehim Hamed Al-i Sâni, *Devrü'l-Arab fi Tavoîri'z-Ziraa fi'l Irak münzü'l Fethi'l İslâmî hatta Nihâyeti'd-Devoleti'l-Ümeviyye*, Müessesetü'l-Hammade li'd-Dirâseti'l-Câmiyye, Katar 2001

Ruthven, Malise-Azim Nanji, *Historical Atlas of İslâmic World*, Harvard University Press, y.y. 2004.

Sarıçam, İbrahim-Mehmet Özdemir-Seyfettin Erşahin, *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Nobel Yayınları, Ankara 2011.

Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, IX, 289-290.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tarihü't-Taberî I-X*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1990.

Watson, Andrew M., *Agricultural Innovation in the Early İslâmic World; the Diffusion of Crops and Farming Techniques 700-1100*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1985.

_____, "The Arab Agricultural Revolution and its Diffusion 700-1100", *The Journal of Economic History*, Vol. 34 (1974), No. 1, Cambridge Economy Press, ss. 8-35.

Wellhausen, Julius, *Arap Devoleti ve Sükûtu*, trc. Fikret Işıltan, AÜİF yayınları, Ankara 1963.

Will, Durant, *İslâm Medeniyeti*, trc. Orhan Bahaeddin, Kervan Kitapçılık, İstanbul, t.y.

Yâkût el-Hamevî, Eş-Şeyh el-İmam Şihâbeddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el- Bağdâdî (ö. 626/1228), *Mucemü'l-Büldân I-V*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1977.

Yahyâ b. Adem, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Adem b. Süleyman (ö. 203/818), *Kitâbü'l-Harac*, thk. Hüseyin Munis, Daru's-Şurûk, Kahire 1987.

Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslâm Fetihleri", *SÜİFD*, sa. 6 (1996), ss. 169-195.

_____, "Fütûhu'l-Büldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *SÜİFD*, sa. 9 (2000), ss. 45-79.